

ХУДОЖНЯ ІСТОРІОСОФІЯ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Тетяна Табунщик

Аспірантка, кафедра світової літератури та культури імені О. Мішукова,
Херсонський державний університет (УКРАЇНА),
73000 м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
e-mail: tabunta@mail.ru

UDC: 821.161.2

ABSTRACT

Tabunshchik T. O. *The artistic historiosophy of khmelnytsky era.*

The features of formation of the Ukrainian society, state institutions, the nature of socio-economic relations, nation-building and development of its identity led the selection of key vectors of literary (artistic) historiosophy works about Cossacks, and the period of the reign of Bogdan Khmelnytsky: anthropological, nationosophical, state-building and historical.

In the article we define the features of the historiosofic concept of Khmelnytsky era. In particular, we find out the key aspects of the artistic historiosophy of this period through the historical adventure shot novels by I. Kripyakevich "Under the banner of Khmelnytsky" by S. Ordivskiy "A Purple Cross", by A. Tchaikovsky "Before the breakdown".

Key words: anthropological factor of a history, historical prose, historiosophical conception, national idea, artistic historiosophy.

Табунщик Т. А. *Художественная историософия эпохи Хмельниччины.*

Особенности становления украинского общества, государственных институций, характер социально-экономических отношений, формирование нации и развитие ее самосознания обусловили выделение ключевых векторов литературной (художественной) историософии произведений о казачестве, и периоде правления Богдана Хмельницкого: антропологического, нациософского, государствообразующего и исторического.

В статье определяем особенности историософской концепции эпохи Хмельниччины. В частности, выясняем ключевые аспекты художественной историософии указанного периода на материале историко-приключенческих повестей И. Крипякевича "Под знамена Хмельницкого", С. Ордивського "Багровый крест", А. Чайковского "Перед срывом".

Ключевые слова: антропологический фактор истории, историческая проза, историософская концепция, национальная идея, художественная историософия.

У статті визначаємо особливості історіософської концепції доби Хмельниччини. Зокрема, з'ясуємо ключові аспекти художньої історіософії означеного періоду на матеріалі історико-пригодницьких повістей І. Крип'якевича "Під прапори Хмельницького", С. Ордивського "Багряний хрест", А. Чайковського "Перед зривом".

Ключові слова: антропологічний фактор історії, історична проза, історіософська концепція, національна ідея, художня історіософія.

В умовах духовного національного відродження важливого значення набуває відтворення цілісного історико-філософського процесу як складової інтелектуального життя українського народу. Філософія історії покликана з'ясувати закономірності розвитку національної культури в найширшому розумінні цього поняття, виокремити ментальні риси нації та оформити філософське осмислення історичних подій, їх оцінок і трактувань, визначити роль окремої особистості в історії національної духовності. Історіософія, на відміну від історичної науки, розглядає минуле у зв'язку з сучасною дійсністю. Її інтерес до минулого – філософський, а не лише науковий. [2, с. 11-12]. За влучним визначенням К. Кислюка: "Це не реконструкція минулого "як воно було насправді" у певній, логічно впорядкованій, при-

чинно-визначеній послідовності, а намагання показати у химерних сполученнях широкий спектр явищ – від вигаданих і реальних подій та персоналій, переважно поза зв'язком з джерелами та емпіричними фактами, апіорну схему історії з провіденціальним сенсом” [1, с. 14-15].

У сучасній суспільній тенденції до загальної гуманізації та антропологізації науки особливо гостро постає проблема пізнання людської особистості, вирішити її покликана художня історіософія шляхом розкриття літературних ідей та образів. Вона спроможна виявити фактори, які обумовлюють найбільш оптимальний варіант історичного розвитку, особливо в його моральному аспекті.

Студіювання літературно-критичних розвідок переконує, що питання про історіософію художніх творів актуалізувалося в українському літературознавстві. Проблема визначення історіософії як феномену прослідковується у працях А. Астаф'єва, Ю. Барабаша, В. Керімова, К. Колесникова, В. Лоскутова, М. Семочкіної, О. Прицака, А. Ракітова, М. Тартаковського, Р. Юсуфова та ін. Питання художньої історіософії творчого доробку окремих поетів та письменників знаходимо у дисертаційних дослідженнях М. Крупача (“Українська історіософська поезія міжвоєнного періоду”), Т. Литвиненко (“Історіософічна концепція пенталогії Б. Лепкого “Мазепа” та її художня реалізація”), Р. Мариняк (“Історіософія поезії Ліни Костенко”), І. Руснак (“Художня модифікація національної історіософії в прозі Уласа Самчука”), а також в окремих студіях А. Дорофеєва (“Втілення української національної історіософської думки у творчості Є. Гуцала”), О. Лихошапки (“Художня історіософія творчого доробку Тодося Осьмачки”), Яра Славутича (“Історіософія в українській поезії (1917-1929)”, “Історіософія Євгена Маланюка”) та ін. Однак, незважаючи на зростання уваги з боку згаданих критиків до літературної (або художньої) історіософії, проблему змісту й особливостей історіософічної концепції найважливішого періоду в житті українського народу – доби Хмельниччини – висвітлено не повністю. Тому в межах нашого дослідження спробуємо з'ясувати ключові аспекти історіософської концепції означеного періоду на матеріалі історико-пригодницьких повістей І. Крип'якевича (“Під прапори Хмельницького”), С. Ордівського (“Багрянний хрест”), А. Чайковського (“Перед зривом”).

Насичена визначними, як для сучасників, так і для нащадків, подіями доба Хмельниччини неодноразово ставала об'єктом історико-філософського осмислення та художньої рецепції. Особливості становлення українського суспільства, державних інституцій, характер соціально-економічних відносин, формування нації та розвиток її самосвідомості зумовили виокремлення ключових векторів літературної (художньої) історіософії творів про козаччину, зокрема, період правління Богдана Хмельницького: антропологічного, національного, державотворчого та історичного.

Одним із базових аспектів художньої історіософії історико-пригодницьких повістей 1930-х років є *антропологічний*. Адже відомо, що реалізація назрілих у надрах суспільства тенденцій розвитку не відбувається автоматично, сама собою, а потребує напруження і колосальних зусиль із боку їх соціальних носіїв. І саме в переломні періоди історичного процесу різко зростає потреба в державних діячах великого масштабу, спроможних не лише відчувати напрям суспільного поступу, а й згуртувати передові сили суспільства та спрямувати їх на реалізацію поставленої мети. На щастя, на арені політичного життя XVII ст. з'явилася справді титанічна постать діяча, котрому, за влучним висловом відомого історика В. Липинського, вперше після занепаду княжої Русі вдалося розрубати гордіїв вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних та політичних проблем. Нею був Богдан Хмельницький. Він виявився першим і, на превеликий жаль, останнім політичним діячем України в її історії впродовж XIII-XX ст., який зумів об'єднати більшість станів і груп населення у боротьбі за незалежність. Діяльність Богдана Хмельницького, тісно переплетена з долями багатьох тисяч українців, – це шлях блискучих перемог і гірких поразок, глибоких роздумів, особистих втрат і знахідок.

Важливе історіософське питання взаємодії народу й особистості в історичному процесі порушує А. Чайковський у повісті „Перед зривом”. Він художньо моделює образ гетьмана Богдана Хмельницького. В основу художньої авторської версії покладено події від дитячих років Богдана до зруйнування Суботова підстаростою Чаплинським. У творі майбутній гетьман від самого початку свого життєвого шляху проявляє всі ознаки неординар-

ної особистості: здібності організатора, неабияку здатність до навчання, вміння знайти вихід із будь-якої скрути, військовий талант, вірність батьківській вірі та вітчизні. Автор правдиво передає атмосферу навчання в єзуїтському колегіумі, намагання викладачів повернути до католицизму нащадків православних шляхетських родів. Він показує Хмельницького як організатора опору цьому процесу, за що його й переводять зі Львова до Ярослава. Хоча ця подія й не має конкретних підтверджень, вона все ж є досить вірогідною. Не відступаючи від історичної правди, письменник основною причиною виступу Хмельницького проти Речі Посполитої залишає особисту образу – зруйнування хутора Суботова Чаплинським. Однак накопичувані під час розвитку подій кривди Богдана, яких він зазнає від поляків як православний шляхтич, є не лише особистими.

У зображенні гетьмана А. Чайковський дотримується трьох основних взаємопов'язаних планів, які, однак, не мають чітких меж, – зовнішнього, внутрішнього і опосередкованого. До першого плану належить портретна характеристика героя, його поведінка і поводження з людьми. Ці чинники характеротворення пов'язані з засобами психологізації образу другого плану: внутрішніми монологами, спогадами, роздумами. Опосередковані зображально-виражальні характеристики – це різні оцінки гетьмана іншими персонажами і автором. Так, під час турецького полону завдяки кремезній статури Богдана серед інших галерників помічає паша Селім, а чесність та розум дають йому змогу звільнитися від надзвичайно тяжкої праці на галерах: „Так, ти говориш правду, а така людина в мене багато варта. То й задержую тебе з твоїм молодим братом у себе й роботу для тебе знайду” [7, с. 59]. Перебуваючи на службі у турка, Хмельницький виявляє неабиякі організаторські здібності, виступає справжнім патріотом своєї держави. Звільнившись із полону, він дбає також про своїх земляків-українців. У повісті „Перед зривом” письменник постійно наголошує, що домінуючими рисами майбутнього гетьмана є винятковий розум, гуманність, патріотизм та духовний аристократизм.

Зображення подій визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького на Галичині є основою повісті І. Крип'якевича „Під прапори Хмельницького”. Головні герої повісті – вигадані особи, колишні бурсаки Омелько та Степан, відправившись до Києва для продовження навчання, потрапляють у цілий вир неймовірних пригод, викликаних реаліями воєнного часу. Мандрівники під час подорожі багато дізнаються про козаків, спостерігають, як люди різних прошарків суспільства сприймають прихід військ Хмельницького. Гетьман не виступає безпосереднім учасником описаних у творі подій. Про нього ми дізнаємося з оповідей Петра Шуліки чи козака-бандуриста. Вони цілком відповідають реальним фактам: Хмельницького ж бо до повстання дійсно схилили особисті кривди. Правдиво передано його розмову з Конецпольським біля Кодацької фортеці, але не названо співбесідника й місце дії. І. Крип'якевич подає неоднозначне сприйняття виступу Богдана населенням Галичини: з одного боку, він є повстанцем, що проливає кров, аби помститися за особисту образу, з іншого – визволителем простого народу з-під шляхетського ярма: „Недовго вже нам терпіти, ... на панів біда буде, кінець їм буде... Висипався Хміль із міха, наробив панам лиха” [3, с. 154, 156].

Письменники акцентують увагу на винятковій ролі гетьмана, особливому історичному призначенні державця – бути провідником і уособленням державної ідеї, на його високій моральності і обов'язковій здатності перспективного бачення результату власних дій для країни

Питомою ознакою художньої історіософії історико-пригодницьких повістей 1930-х років є її *націософське та державотворче* спрямування. Це виявилось передовсім у прагненні письменників наголосити на тому, що національна ідея – єдиний засіб збереження етносу як народу, необхідна умова створення реальної державної концепції. Вона може бути збережена через творення політичних цінностей і психології державної нації.

Особливо яскраво ця думка втілена в повісті „Багряний хрест” Семена Ордівського, провідною ідеєю якої є історично умотивоване переконання автора в тому, що Україна повинна бути самостійною, суверенною державою. Богдан Хмельницький у творі не просто провідник повсталого народу. Він перш за все – державний діяч, що прагне утвердити повну самостійність України. Як найвиразніший репрезентант цієї ідеї, гетьман намагається знайти опору для здійснення своїх планів серед тогочасного українського суспільства. Такою опорою, на його думку, може бути еліта (його власне оточення, верхівка української шляхти та старшини, реєстрове козацтво): „В своїй уяві побачив він численні хутори своїх

полковників, отаманів, козацької шляхти, яка на кожний зазив готова була своїми грудьми оборонити батьківщину перед ворогом, яка кожної хвилини готова була здавити цей вогонь, що його підкладали й роз'ярували в серцях безчисленної черні московські шпигуни" [5, с. 7]. Відчуває Хмельницький і те, що опора ця дуже непевна, хистка, бо державницька ідея не охопила значні маси українського населення. Вони, на жаль, ще не досердали до її сприйняття, бо живуть власними, а не громадськими інтересами: „Замало нас проти цієї черні, проти цього моря, що хвилює, гуде. Рине, все нищить, але ніщо збудувати не може. Нас замало" [5, с. 7]. Розуміючи неспроможність на цьому етапі вистояти самостійно, гетьман розраховує на чужоземну поміч: „І проти Москви повстане балтійсько-чорноморський союз, сила, якої не переможе світ. Швеція, Прусія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина й Литва!" [5, с. 5].

Історичний вектор художньої історіософії повістярів 1930-х років визначається тим, що їх проза ввібрала в себе виразні ознаки доби й зафіксувала доленосні для України історичні події. Історія в творчості митців локальна, бо стосується передовсім персонажів у зв'язках із їхньою територією та певним проміжком часу.

Найбільшою історичною достовірністю відзначається повість І. Крип'якевича „Під прапори Хмельницького". Характерною її особливістю є конкретна дата, з якої починається відлік часу у творі: „Було це в суботу 26 вересня 1648 року" [3, с. 134]. Описуючи події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, письменник особливо яскраво відтворює картини загальної паніки, що охопила польську шляхту та єврейське населення: „Шляхта всюди втікає. Особливо більші пани; дрібніші до козаків пристають. Де прийде козацьке військо, нарід повстає, козацьке право заводить..." [3, с. 183]. Письменник насичує твір реальними фактами, хоча відповідно до вимог пригодницького жанру історичний матеріал відіграє все ж таки другорядну роль. Найбільша кількість власне історичної інформації подана у формі широких описів, які зустрічаються досить часто. У них письменник, який керується певними політичними ідеями і має право на авторську версію подій, поступається місцем історичному, що опирається лише на факти. Так, наприклад, відомо, що найбільший опір населення війська Хмельницького зустріли саме в Галичині.

У повісті діють також реальні історичні особи Семен Височан та Іван Виговський („Вже його батька все Покуття знало... Син у батька вдався. На ім'я йому Семен. Відважний, не знає, що страх, щедрий, людяний. Тепер полковником став, все Покуття його слухає" [3, с. 200]; „Отже, це славний помічник гетьмана! Багато говорили про Івана Виговського. Був він судовим урядовцем десь у Луцьку, з королівським військом виправився проти козаків, на Жовтих Водах попав у татарський полон, але зараз пристав до правління і став правую рукою та найвизначнішим дорадником Богдана Хмельницького" [3, с. 216]), але вони виступають як другорядні, навіть епізодичні персонажі.

Картину дійсних подій із життя майбутнього гетьмана розгортає перед нами А. Чайковський у повісті „Перед зривом": козакування в батьківській сотні, бій під Цецорою та поразка об'єднаного війська поляків і реєстрових козаків, вбивство батька на полі бою, турецький полон, каторга на галерах, господарювання на хуторі в турка Селіма. Епізод визволення Хмельницького з полону в українській історіографії однозначного трактування не має. Одні джерела вказують, що його викупила мати; інші – що козаки, щоб віддячити за заслуги батька, а можливо, він просто втік із полону. Письменник пропонує свій варіант: майбутній гетьман звільняється з неволі власними зусиллями, але не тікає, а завдяки власному розуму досягає того, що Селім сам відпускає його. Достовірними є також факти одруження Хмельницького з сестрою миргородського полковника Сомка Ганною, сварка Богдана з Конецпольським з приводу міцності Кодацької фортеці.

Отже, історіософська концепція доби Хмельниччини в історико-пригодницьких повістях І. Крип'якевича („Під прапори Хмельницького"), С. Ордівського („Багряний хрест"), А. Чайковського („Перед зривом") – це в деякій мірі „антропологічна метафізика історії", що цілком відповідає гуманістичним вимогам сучасного суспільства, яке прагне до духовного оновлення. У плані відображення історичних подій XVII століття, зокрема визвольної війни 1648-1649 рр., це стосується передусім трактування постаті самого гетьмана Хмельницького та його політики. До найважливіших базових аспектів художньої історіософії означеного періоду належать антропологічний, націософський, державотворчий та історичний. Основними історіософськими концептами можемо визначити: домінування державницького підходу в трактуванні національної історії; гуманістичний підхід до висвітлення

загальнолюдських проблем в історичному процесі; превалювання громадянського обов'язку над особистими інтересами; природна можливість нормального національного розвитку українців, умотивована їх національною самобутністю; важливість знання історії і культурно-освітній розвиток народу для гармонійного існування і прогресу нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кислюк К. В. Це зручне поняття “історіософія” / К. В. Кислюк // Наукові записки. Філософія та релігієзнавство. – Київ: ВД “КМ Академія”, 2004. – Т. 25. – 95 с.
2. Колесников К. М. Українська історична думка та історіософія на рубежі XIX-XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Костянтин Миколайович Колесников. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
3. Крип'якевич І. П. Під прапори Хмельницького: повість // Пригоди малих козаків / І. П. Крип'якевич. – К. : Веселка, 2004. – С. 133 – 224.
4. Литвиненко Т. М. Історіософічна концепція пенталогії Б. Лепкого “Мазепа” та її художня реалізація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / Тетяна Миколаївна Литвиненко. – Київ, 1999. – 19 с.
5. Ордівський С. Багрянний хрест / Семен Ордівський // Вечірня година. – 1992. – № 1. – С. 5 – 94.
6. Руснак І. Є. Художня модифікація національної історіософії в прозі Уласа Самчука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / Ірина Євгеніївна Руснак. – Київ, 2007. – 39 с.
7. Чайковський А. Перед зривом // Андрій Чайковський. Полковник Кричевський. Історичні повісті. – Львів: Червона калина, 1992. – С. 5 – 124.